

ВИТОМИР ВУЛЕТИЋ

МИХАИЛО ЛАЛИЋ НА РУСКОМ ЈЕЗИКУ

Проучавање судбине дела значајног писца малог народа на језицима великих битно је друкчији и различит научни проблем од проучавања судбине дела значајног писца великог народа на језицима малих. Крупан писац великог народа оставља видан траг у малој књижевности, подстиче и убрзава тенденције развоја књижевности малог народа, ствара следбенике, утиче на изналажење нових изражајних могућности на језику народа који његово дело прима. Значајан писац малог народа на језику велике књижевности нити подстиче тенденције развоја, нити ствара следбенике, нити утиче на изналажење нових уметничких и изражајних средстава. Па ипак, има дубоког смисла проучавати овај проблем. Значајан писац малог народа превођењем на језик велике књижевности уноси у њу нешто ново, чини њено богатство још већим и разноврснијим. Излазећи изван свога језика, значајан писац малог народа постаје још значајнији, његово дело почиње живети у новој, већој и развијенијој средини. Тиме он доприноси урастању своје националне књижевности и културе у универзална струјања духовног живота. Чином превођења на језик велике књижевности и уласком у видно поље публице, публицистике и науке о књижевности великих народа значајан писац малог народа своју националну књижевност и културу уздиже на нову, вишу раван.

Наша тема намеће два битна проблема: *разматрање превода дела Михаила Лалића на руски језик и рецејцију Лалићеве уметности у руској књижевној кријици и публицистички.*

I У разматрању проблема превода Лалићевих дела на руски језик искрсавају два основна питања: *шта је преведено и како је преведено.* Пре него што се покуша одговорити на ова питања, треба истаћи да је интересовање за Лалићеву уметност код Руса веома велико и у сталном је порасту, да овај наш писац привлачи појачану пажњу руске публице, критике и публицистике и, пре свега, руских преводаца. Ово интересовање је условљено основним струјањима у друштвеном, историјском, идејном, књижевном и културном животу руског народа. Догађаји последњих неколико година, природно, успорили су успон овог интересовања. Али не тре-

ба сумњати да ће, кад се бурни процеси у руском народу смире, доћи до појачаног интересовања у том народу за Лалићеву уметност. Већ неколико деценија у руској култури делује значајна група југослависта која је учинила веома много на превођењу, популарисању и проучавању наше књижевности и културе. Та група вредних, посебно квалификованих и обдарених радника учинила је доста, да најзначајнија дела наших писаца буду преведена на руски језик и тиме буду укључена у руске књижевне токове.

а) *Шта је, дакле, преведено од Михаила Лалића на руски језик?* Приповетка "Чобаница" прво је дело овог нашег класика преведено на руски језик 1955. године у илустрованом недељнику "Огонёк". После крупних потреса и поремећаја у односима између Југославије и Совјетског Савеза крајем четрдесетих година дошло је половином педесетих до смиривања и до међусобног повратка трајним вредностима. Требало је да прође четири године, па да се још једна Лалићева приповетка појави на руском језику. Била је то приповетка "Раде Башић" која се појавила у зборнику "Повести и расказы югославских писателей" 1959. године.¹

Појава превода "Свадбе" 1964. године означила је истински почетак снажног руског интересовања за Лалића и његову уметност. Следећих четврт века преведено је петнаестак Лалићевих приповедака и романи "Свадба", "Зло прољеће", "Раскид", "Хајка", "Лелејска гора", "Прамен таме" у тиражима од по неколико десетина хиљада примерака. Посебну пажњу заслужује издање Лалићевих дела у три велика тома под насловом "Сочинения в трёх томах" у тиражу од 75.000 примерака сваки том 1989. године.² За наше појмове овај огромни подухват извело је издавачко предузеће "Художественная литература". У првом тому су објављени "Свадба", "Зло прољеће" и "Раскид"; у другом - "Лелејска гора"; у трећем "Хајка", "Прамен таме" и осам приповедака. Предговор овом издању написао је истакнути руски критичар и научник Павле Топер а историјске коментаре и тумачење наших друштвених реалија на крају сваке књиге написао је познати историчар Владимир Зелењин³. У превођењу Лалићевих дела у овом издању, као и у ранијима, огледали су се истакнути преводиоци с нашег језика Т. Вирта, Т. Попова, Ј. Бељајева, О. Кутасова, И. Дорба, В. Токарев, Л. Тоом, В. Корчагин, А. Романенко, И. Јуферев, Р. Греца, А. Лазуткин. Међу њима је и неколико преводилаца који су целокупну своју пажњу посветили нашој књижевности (Татјана Попова, Татјана Вирта, Олга Кутасова, Александар Романенко, Јулија Бељајева). Пре овог капиталног преводилачког подухвата издавачко предузеће "Прогресс" издало је 1980. године превод романа "Раскид" и дванаест приповедака са предговором познатог руског југослависте Наталије Јаковљеве.

б) *Како су преводиоци извршили свој посао?* Познато је да је руска преводилачка школа настала пре више од два и по века и да је једна од најзначајнијих у Европи. Руска култура је у току тога времена будно пратила шта се догађа у духовном животу других народа и сва најзначајнија

¹ Ова приповетка се појавила у едицији "Роман-газета" 1969.

² Први том има 877, други 527, трећи 846 страница - укупно 2150 страница.

³ Зелењин је био члан совјетске мисије при Врховном штабу НОВ и ПОЈ за време борби за ослобођење.

достигнућа преносила у своје окриље. Руска књижевност се убрзано развијала захваљујући управо својим снажним и непрекидним везама с културама других народа света. Руски национални геније је дошао до пуног изражаја управо захваљујући узајамном прожимању са достигнућима других народа. Лалићеве преводиоци на руски језик поникли су у овој школи и представљају њен значајан и угледан део. Њих, пре свега, одликује изврсно познавање нашег језика, темељно познавање друштвеног, историјског и културног контекста Лалићеве уметности и поуздано владање преводилачким поступком. Скрупулозан однос према оригиналу, превођење слика, ритма и васпостављање атмосфере оригинала, а не по сваку цену речи и реченица - то је оно што одлукује њихове преводе. Сусрели су се они и с речима које изражавају локалну боју, које није било једноставно пренети на руски језик. Зато су се постарали да што дубље продру у текст оригинала, да ухвате често неухватљиве емоционалне струје и да их пренесу на свој језик. Кад је било неопходно, понешто је објашњено и коментарима. Може се слободно рећи да је у целини пренет онај треперави и не ретко неухватљиви подтекст и оно вулканско врење у јунацима које је Лалић укротио својим језиком.⁴

И Већ самим чином превођења оволиког броја Лалићевих дела у веома великим тиражима испољено је врло високо мишљење руских југослависта и руске књижевне јавности у целини о његовој уметности. У "Краткој литерарној енциклопедији", у четвртом тому, који је изишао 1967. године приказан је Лалићев живот и књижевни рад у четрдесетак редака.⁵ Притом се истиче да су Лалићеве романи "оригинална појава у југословенској послератној прози." Већ из ове енциклопедијске белешке очигледно је да су Руси у високој мери обавештени о Лалићевом животу и раду и да се старају да његова уметничка дела допру што даље и дубље у њихов културни простор.

Од текстова објављених на руском језику посебно се истичу они Наталије Јаковљеве, Павла Топера и Иде Радволине. Јаковљева се с великим успехом већ годинама бави проучавањем српске књижевности⁶; Топер је истакнути руски критичар, теоретичар превођења уметничке књижевности, његово интересовање за ратну проблематику у руској и страним књижевностима нашло је израз у његовој веома занимљивој књизи "Ради жизни на земле" која је изашла у Москви 1971. године; Ида Радволина је познати публициста с особитом љубављу према Југославији, која је посебно дошла до изражаја у књизи "У одного костра. Портреты югославских писателей", Москва 1977. Ово троје, и други руски интелектуалци који су писали о Лалићу, врло добро познају опште југословенске прилике, југословенску књижевност и културу и нашу критичку литературу о Лалићу. Они су преносили и Лалићева размишљања о књижевности и по-

⁴ Стилско-лингвистичка анализа ових превода захтева одговарајући поступак и није предмет овога рада.

⁵ Колико је ова Енциклопедија "кратка" говори податак да се састоји од осам томова и деветог допунског, сваки том има преко 500 двостубачних страница.

⁶ Посебно је занимљива њена књига "Современный роман Югославии", Москва 1980, у којој је с посебном пажњом писала и о Лалићевим романима.

гледе неких наших писаца и критичара о Лалићу. Због свега овога има смисла видети шта је руску књижевну јавност привлачило Лалићевом делу, што је то особено код Лалића што је њу заинтересовало.

Руску књижевну публицистику и критику посебно је привукла тематика Лалићевих дела; затим однос *социјалног, психолошког и антрополошког* код његових јунака; *књижевни и уметнички постојање и могући ушлицаји и школа* кроз које је Лалић прошао.

а) Сви који су писали о Лалићу истицали су с разлогом да је његова уметност преокупирана потресима за време Другог светског рата и оним врло сложеним социјалним превирањима који су се тада збивали. Лалић је једнапут изјавио да његова тема није рат, већ револуција, што је од руске критике прихваћено као његова суштинска тематска оријентација. У складу с тим они су и превели Лалићев разговор с Павлом Зорићем о писању као езоповском послу, објављеном у београдском "Савременику" у новембру 1970. године.⁷ У том разговору Лалић истиче да су он, Ђопић, Кош, Ђосић, Куленовић и Исаковић "проширили границе ратне стварности, па и потисли ратну стварност уводећи револуционарна збивања", да Црна Гора, као простор у коме се збивају догађаји приказани у његовим делима, "није умјела да прича, а нарочито не да цјева о мирној, сивој, ситној свакодневици, какву тешко да је икад упознала".⁸ Овај Лалићев исказ о тематици дела која је написао само је сажет израз онога што је уобличио у својим делима. Владимир Огњев је пренео мишљење Чеда Вуковића о томе да Лалићев романи "представљају добоко и проницљиво приказивање револуционарних процеса на црногорској земљи".⁹ У предговору преводу "Свадбе" 1964. године Борис Слицки пише да су странице ове Лалићеве књиге "заливене бујицама крви, крви јунака и крви издајника. Околности да се радња одиграва у малој земљи, у којој скоро да сви познају један другога, где се политичким односима додају лични рачуни и племенске размирице чини ту борбу посебно суровом и непоштедном."¹⁰

Наталија Јаковљева пише да је целокупно Лалићево стваралаштво "нераскидиво повезано са историјском прекретницом у судбини народа Југославије", за Лалића "и за многе друге писце основно је у догађајима недавне прошлости револуционарна промена у свести људи, преокрет у духовном свету човека учесника борбе."¹¹ Она истиче да Лалићев романи само условно могу бити названи ратним и да је сам Лалић окарактерисао своје романи и романи неких својих сународника, истакнутих писаца, као дела о револуционарној измени не само друштвених односа, већ и корени-

⁷ Диалог о прозе. *Действительность. Искусство. Традиции. Литературно-художественная критика в СФРЮ*. Москва 1980, 323-328.

⁸ *Современик*, Београд 1970, 11, 387; *Действительность. Искусство. Традиции...*, 32А. Може се, иначе, стварати велика уметност и "о мирној, сивој, ситној свакодневици". Само је за такав посао потребна друга врста талента.

⁹ Чедо Вуковић, "Поколение создано для песни..." *Вопрось литературы*. Москва 1970, 10, 97.

¹⁰ Михаило Лалич, *Свадьба*. Москва 1964, 7. Борис Абрамович Слицки је истакнути руски песник.

¹¹ Н. Б. Яковлева. *Современный роман Югославии*. Москва 1980, 11.

тој измени човекове свести. Јаковљева у једном свом другом раду пише да би све што је Лалић написао, кад би се сложило по хронологији описаних догађаја, дало један јединствен циклус, била би то "грандиозна епопеја народноослободилачке борбе" у Црној Гори, "епопеја која заузима посебно место не само у југословенској прози."¹² Она истиче да је револуција "критеријум и мерило онога што се догађа", "она је магнетно поље у коме су распоређени сви јунаци Лалићеве прозе." Наталија Борисовна поставља питање чиме је изазвана Лалићева приврженост једној теми: да ли је у питању лично искуство пишчево када је испитао превртљивост ратне судбине, или припадност народу који је столећима војевао за слободу и независност? Њен је одговор да и једно и друго игра прворазредну улогу у Лалићевом стваралаштву. Најважније од свега је то што је минули рат за Лалића био "концентрат живота" као "нагао заокрет историје у коме се најјасније разоткрива човекова суштина."¹³ Она учоава да је за Лалића рат извориште драмских конфликта, прекретница у људским судбинама и да се због тога овај врсни уметник враћа и по неколико пута истом материјалу, али не због тога што га ратни догађаји интересују сами по себи, већ што га привлачи човек учесник тих догађаја.

Павле Топер у свом предговору тротомном издању Лалићевих дела истиче да Лалић, по природи свога дара, остаје читав живот веран једној теми, једној идеји водиљи и да се читаво његово стваралаштво исказује као једна целина. А та тема је Други светски рат. По верности теми, по Топеровом мишљењу, Лалић је сличан Хемингвеју, Ремарку, Симонову, Бикову и Твардовском. Топер као да је пошао за идејом Јаковљеве, па је поређао Лалићеве романе по хронологији догађаја којима се баве, а не по времену када су настајали и добио је овај хронолошки низ: "Зло пролеће" описује догађаје из априла 1941; "Раскид" - догађаје из пролећа и лета 1942; "Лелејска гора" - из лета и јесени 1942; "Хајка" - из фебруара 1943; "Свадба" - из марта 1943; "Прамен таме" - из маја 1945.¹⁴ О збиркама приповедака "Извидница", "Први снијег", "Последња висина", "У зору" Топер каже да су трагичне књиге, да у њима доминирају несрећа, страдање, рушење и смрт. Он говори о времену и простору Лалићевих романа и констатује како овај писац тежи једним те истим координатама које су одредиле његову судбину као човека и писца - троуглу полимских села (Међа, Бреза, Утрг) и народноослободилачкој борби као времену. Он се пита у чему је смисао ове тежње и одговара да "веза са земљом која га је подигла" не означава сужавање Лалићевог погледа на живот, "већ му означава чврсто упориште."¹⁵

Сразлогом је Лалићева тематика привукла веома велику пажњу руских критичара - огромне жртве руског и српског народа у Другом светском рату представљају још једну чврсту спону међу њима и извориште идеја, тема, трагања, не само уметничких, већ и стваралаца у другим областима духовног живота. Руска књижевност је пребогата ратним и револуциона-

¹² Михаило Лалић, *Разрив. Рассказы*. Москва 1980, 5.

¹³ Н. Б. Яковлева, *Современный роман Югославии*, 74.

¹⁴ Михаило Лалић, *Сочинения в трёх томах*, том первый. Москва 1989.

¹⁵ На истом месту, 32.

рним темама, развила је слух код руске читалачке публике и критике за сличне трагедије код других народа.

б) Руску књижевну јавност привукао је Лалићевом делу и *однос социјалног, психолошког и антирлолошког* у његовим јунацима. У суровим условима борбе, када је угрожен опстанак и колектива и појединца, Лалић је видео и човека усамљеног и угроженог. Да би опстао, он је морао "да се учи подмуклости, вјероломству, свирепости, или да пропадне." У разговору са Зорићем Лалић указује на два типа понашања својих јунака: "Док се Досељи колеба и копрца у мазохистичким водама и анализама, дотле Тајовић од аскетизма стиже до агресивних испада, чак и несташлука, игара, егзибиција".¹⁶ Пишући о "Прамену таме", Василије Калезић каже да је Лалић у многим својим делима "стваралачки убедљиво и актуелно поставио суштинска питања човековог понашања у рату", његовог односа према рату и револуцији. "Он веома често разоткрива противречности у човеку и притом у центру пажње остаје мисао о томе да човек потврђује своју истинску вредност у борби за праву ствар. Анализирајући поступке својих јунака-победника у последњем рату, покушавајући да открије сву сложеност њиховог понашања, да покаже како њихове представе о идеалу нису увек јасне, Лалић је зарањао дубоко у њихов унутрашњи свет."¹⁷ А Ида Радволина мисли да Лалић у својим делима строго разматра своју, и не само своју, прошлост да би могао да сагледа своју, и не само своју, будућност. А осећање одговорности за то Сутра "захтева да се укаже савременицима и потомцима не само на историјске узлете..., већ и на оно чега се треба чувати у самоме себи да би се могло сачувати оно што је извојевано у време тих узлета."¹⁸

Наталија Јаковљева је дубоко заронила у Лалићев поетски свет и дошла до закључка да у свим његовим делима њега непрекидно узбуђује "суштина човекове природе и друштвена суштина човекова", "улога објективних околности и индивидуалних особина сваког човека у његовим решењима и поступцима." Она мисли да је у решењу ових питања очигледан утицај духовне традиције Црне Горе у истој мери колико и индивидуална снага пишчева. Лалића, по њеном мишљењу, интересују оне ситуације у којима човек "стицајем околности остаје сам и када његова активност или неактивност - зависе од њега самог, од његових убеђења, од његовог схватања дужности." Он "пажљиво истражује како се испољавају у човековој активности снага спољних околности и унутрашње побуде својствене сваком живом бићу - страх за сопствени живот, страх од патње, инерције навика..."¹⁹ Јаковљева затим уочава да у току решавања главног проблема књижевности о рату и револуцији "Лалић потврђује безусловну зависност личности од социјалне средине" која га је подигла, али и од притиска околности у којима се налази. Овим се не потиरे улога индивидуалних могућности личности. По мишљењу овог истраживача, Лалићеви романи прате

¹⁶ *Савременик*. Београд 1970. 11, 388; *Действительност. Искусство. Традиции*, 326.

¹⁷ *Иностранная литература*, 1971, 8, 265.

¹⁸ Ида Радволина, *У одного костра. Портреты югославских писателей*. Москва 1977, 174.

¹⁹ *Современный роман Югославии*, 75.

процес развоја човека у револуцији, у центру пажње је човекова индивидуалност, која се развија у атмосфери пишчеве представе те реалности.²⁰ Пуноћа уметничке представе стварности у Лалићевим романима испољава се не само у доминантном интересу за унутрашњи свет човеков колико и разјашњење веома проширених и умножених човекових веза са светом који га окружује. Лалић тежи да проследи колико индивидуални свет човеков, толико и општи историјски процес, али и да покаже да се историјско кретање састоји од појединачног, од активности великог броја људи. "Кроз сва Лалићева дела пролази идеја људске солидарности као услова победе и човекове изолације и усамљености као извора његових пораза."²¹ Јаковљева сматра да Лалићева концепција човекове личности потврђује његову полазну идеју да изразито вредне личности нема ако друштвени принципи нису за њега постали и његови. Закључна мисао Јаковљеве је да "однос према главним питањима човековог опстанка код Лалића налази упориште у народној етици, у њеној мери човекових вредности". У предговору "Раскида" и избора приповедака она пише да се Лалићево мајсторство испољава у стваралачкој моћи да створи индивидуалне карактера који у себи синтетизију све одлике читавог поколења.²²

Павле Топер је схватио да је предмет непрекидне Лалићеве пажње, "почевши од првих корака у књижевности - човек, његово место у свету, његове могућности отпора непријатељским околностима и настојање да се те околности измене набоље." Лалићев човек је изложен најразличитијим искушењима, пред читаоцем његових дела "пролази сва историја тога краја - тежак сељачки рад од зоре до мрака, исконско сиромаштво, непрекидне пљачке, насиља, убиства, освештана древним обичајима и подстакнута најновијом тежњом за богатством које наставља социјално раслојавање."²³ Лалићев човек у себи синтетизију све људске особине - и храброст и издају, и узвишеност и подлост, и тежњу ка идеалу и сурову грабљивост, и солидарност с другима у невољи и очајничку усамљеност. Топер примећује да Лалић на свет гледа с партизанске стране, због чега је четничка страна приказана у изузетно мрачним тоновима, пре свега као издајничка, а појединци на тој страни отишли су тамо или под принудом, или због рођачке зависности, или због посебног стицаја околности. И они који тамо нису отишли из убеђења и својом вољом поступно постају слични онима другима ако остају дуже међу њима. Лалић, међутим, није био претерано благонаклон ни према оним јунацима који су му блиски по погледима на свет - зарањао је у њихов унутрашњи живот и откривао необично велике противречности, чиме је спасао своју уметност од поједностављивања.

в) *Књижевни и уметнички постојање* Лалићев није могао остати изван пажње руске књижевне јавности. Утолико пре што је овај поступак у највећој могућој мери привлачио пажњу и југословенске књижевне кри-

²⁰ На истом месту, 76-77.

²¹ На истом месту, 78-79.

²² Михаило Лалић, *Разрив. Рассказы*, 7.

²³ Михаило Лалић, *Сочинения в трёх томах*, том первый, 15.

тике. Појачана пажња југословенских и руских критичара и истраживача условљена је и Лалићевим настојањем да што дубље продре у срж појава о којима пише и проникне у унутрашњи свет својих јунака, што је изазвало прераду неколико његових романа.²⁴ Сам Лалић је доста размишљао, а понекад и говорио, о методу свог рада. У већ помињаном разговору с Павлом Зорићем он каже да пишући "сведочи", да пре свега тежи "за детаљним сазнавањем конкретне истине, затим ту конкретну истину продубљујем, колико умијем."²⁵ Овим се он декларише као реалист. Половином педесетих година, у време битке "Савременика" и "Дела", то јест присталица "реализма" и "модернизма" Лалић је био на страни уредништва "Савременика". Истина, између овога времена и његовог разговора са Зорићем прошла је деценија и по, у међувремену је он прерадио неколико својих романа и код многих изазвао сумњу да је изменио свој уметнички поступак. На питање шта мисли сада о реализму, он одговара "да без реализма нема књижевности, али и да реализму нема живота без сталног принављања и обогаћивања." Када га саговорник подсећа на Тајовићеве и Доселићеве мучне халуцинације, Лалић одговара "да је халуцинација реалистичка", "реална појава", да су халуцинације "појаве стварности изазване стварношћу", да су "та привиђења понекад поетска средства потресених душа".²⁶ Александар Романенко у "Краткој литерарној енциклопедији" каже да је Лалић убеђени присталица "реалистичког метода", да је прихватио "принципе класичног реализма", али да у "исто време користи поступке савременог психолошког романа (унутрашњи монолог, нарушавање хронологије, увођење иреалних елемената)." У обради ослободилачке тематике он "поставља проблем усамљености и отуђености човека од друштва, проблем револуционарне етике и хуманости." А Василије Калезић каже да је Лалић у анализи поступака својих јунака у покушајима да открије "сву сложеност њихових поступака, настојао да покаже како представе о идеалима код тих људи понекад нису биле јасне", како се није "плашио да истовремено свој чисти реалистички метод понекад "замути" кошмарним привиђењима, појавама или двојницима-кушачима."²⁸ У разговору са Зорићем Лалић каже да роман није "глатко огледало живота", и да би био оно што треба да буде, "треба да садржи све елементе живота и облике његовог појављивања: епику, драму и лирику". Овим исказом он је образложио свој поступак у романима написаним после "Свадбе" и остао у уверењу да књижевности без реализма нема. Подржавајући ову идеју, Ида Радволина пише да се Лалић у "Злом прољећу" осећа слободнијим и поузданијим, него у "Свадби", и као последица тога "појавиле су се код њега нове црте: изоштрило се осећање према човеку."²⁹

²⁴ О овим прерадама и разлозима за њих и њиховим уметничким резултатима писао је изврсно Бранко Поповић у књизи *Романсијерска уметност Михаила Лалића*. Београд 1972.

²⁵ *Савременик*, 387; *Действительность. Искусство. Традиции...* 324.

²⁶ *Савременик*, 387; *Действительность. Искусство. Традиции...* 324, 325.

²⁷ *Краткая литературная энциклопедия*, том 4. Москва 1967, 19.

²⁸ В. Калезић, *Роман о предателстве. Иностранная литература* 1971, 8, 265.

²⁹ Ида Радволина, *У одного костра...*, 165

Наталија Јаковљева је у својој анализи Лалићевих романа и психологије његових јунака указала на динамику уметничког поступка, на непрекидно уметничково настојање да богати свој метод. Она каже да је он у центар свог првог романа поставио јунака "изузетног по храбрости, сналажљивости, неукротивости духа"; "његова храброст, достојанственост, непокорност изазивају поштовање чак и непријатеља"; "али већ овде оштар поглед уметника разликује међу утамниченима, партизанима и њима блиским, везаним заједничком невољом, различите карактере и различите судбине."³⁰ По њеном мишљењу, у овом роману већ се могу назрети она морална и психолошка питања на која ће Лалић касније у другим својим романима давати одговор. Како се удубљивао у психологију својих јунака и у драматичност околности у којима се они налазе, све изразитије су се наметала питања: има ли смисла отпор злу и насиљу једног човека, има ли смисла жртвовати живот за идеале који могу и да се не остваре, какав значај има светлија будућност за човека који је осуђен на погибију? Ова питања су захтевала модификовање уметничког поступка и његово богаћење. Постављање ових питања не подразумева и негативан одговор на њих. Ладо Тајовић у спору с Ђаволом односи победу позитивним одговорима на њих. И Јаковљева с правом истиче: "При томе се решава још један стваралачки задатак - снаћи се у најинтимнијим, скривеним осећањима човековим, у извориштима самоодрицања, очајања, наде, у оним видовима људске свести које разум не контролише."³¹ А да би се то постигло није довољно разматрати човека само као социјално, већ и као индивидуално и непоновљиво биће, што је изискивало развијање и богаћење уметничког поступка. Богаћење поступка довело је до тога да Лалић престаје идеализовати "народ" и ублажавати драматичност судара супротстављених снага у Црној Гори.

Појава "Ратне среће" и "Заточника" навела је Јаковљеву на размишљање о новом Лалићевом заокрету у богаћењу уметничког поступка. Пошто се у центру "Ратне среће" налази лик наратора, то је и условило мисаоне границе казивања и уметничку структуру романа. Аутор се потпуно "повукао" из романа и свој посао поверио измишљеном казивачу. Приповедање Пеја Грујовића "обојено је иронијом и скепсом човека који је дао много својој земљи и који није видео плодове својих напора". "Суочавајући идеалне представе о херојству с реалним лекцијама историје, аутор трага за објективним одговором на питање о месту херојске личности и јунаштва у савременој историји." У белешкама Пеја Грујовића о XX веку говори се као о времену девалвације херојске личности и њено претварање у човека "канцеларијске епохе". Да би био у стању да покаже драму свога века, Лалић је посегнуо за стварањем романа широке епске форме.³² Јаковљева мисли да "има основа да се Лалићева дела назову епепејом, али не због ширине и пуноће приказивања реалних прилика тога времена, већ због тога како писац открива унутрашњи смисао њихов, њихову револуционарну суштину."³³

³⁰ *Современный роман Югославии*, 44.

³¹ На истом месту, 80; *Разрив. Рассказы*, 10-11.

³² *Современный роман Югославии*, 94, 95, 96.

³³ *Разрив. Рассказы*, 6.

Топер мисли да је у природи Лалићевог талента склоност ка развијеним приповедним формама. И он истиче да је у "Злом прољећу" у односу на "Свадбу" примењен знатно сложенији уметнички поступак, који ће се и даље развијати и богатити. Уместо "објективног" казивања, које није било лишено романтизације, иза кога стоји "свезнајући" аутор, добија се "трагични монолог"; уместо платна нарастајуће народне борбе "с херојем у центру" који није осећао ни тугу, ни збуњеност, ни страх, ни немир, у центру приповедања долази збуњен и узнемирен јунак; уместо "складне композиције, засноване на доследној причи о многим догађајима са уметнутим епизодама и ауторовим размишљањима, долази до премећања временских слојева по ђудљивој логици сећања".³⁴ Лалићев јунак је у "Злом прољећу" и романима после њега стајао пред дилемом: "Ако убијаш - убица си; ако не убијаш - издајник си." Ника Доселића ова дилема води ка закључку да је у самоубиству једини излаз. Тајовић је у "Лелејској гори" кренуо другим путем - бори се за живот очајнички, упорно, понекад безнадежно. Притом му "настојање да сачува свој живот није ни приближно једини подстицај." Ако је роман почињао сликама густе магле која је прекрила и брда и долине, после Тајовићеве драматичне борбе са сопственим колебањима и сумњама, на крају романа појављује се небеска ведрина. Почетак и крај романа доведени су у склад с јунаковим психичким стањем поступком лирског паралелизма. Топер истиче "Хајку" као најмрачнију Лалићеву књигу и њену посебну блискост с "Лелејском гором" и повезаност с њом. Приказ погибије партизанског одреда дат је с погледом у будућност, и ова "принципијелна ауторова позиција изражена је у необичном композиционом поступку: сваког погинулог аутор приказује и "споља" и "изнутра", васпостављајући његове мисли у тренутку погибије." Он "Хајку" пореди с "Поразом" Александар Фадјејева и налази да им је заједничка идеја - "пораз једног партизанског одреда указује на непобедивост покрета". Гледано формално, "роман је написан објективно, у име "свезнајућег" приповедача"; гледано суштински, структура романа је сложена и одређена тиме "што се роман састоји из унутрашњих монолога најразличитијих јунака..."³⁵

Топер указује и на то да су се водили спорови око Лалићевог стваралачког метода. Ти спорови су показали да је наш писац "смело пустио у пределе реализма фантазију, халуцинацију, чак и ирационалне мотиве". Спорови су се водили "и око његове концепције човека коју су доводили у везу с егзистенцијализмом." Снажно су се чули гласови да згуснута атмосфера "Лелејске горе" и "Хајке" даје тим романима одлике "исконске ситуације свеопште људске трагедије, која није повезана са одређеном средином и одређеним временом." Анализа ових романа без предубеђења не потврђује ову мисао. "Лалићеве романи изграђени су као детаљна, тешка, повремено мучна, провера опште истине на безбројним конкретним ситуацијама; општељудско постављање проблема не супротставља се код њега с догађањем "у овом моменту", већ се кроз њега остварује."³⁶ И Топер, као

³⁴ *Сочинения в трёх томах*, том первый, 15.

³⁵ На истом месту, 22, 24, 25.

³⁶ На истом месту, 26. Топер мисли, попут многих код нас, да је "Лелејска гора": "најзнаменитија и филозофски најсадржајнија Лалићева књига". На истом месту 31.

и Јаковљева, мисли да су "Ратна срећа" и "Заточници" донели нови поступак. Ови романи, као и они настали осамдесетих година написани су као дневничке белешке Пеја Грујовића, које говоре о Црној Гори од почетка XX века. Он даје општу карактеристику структуре Лалићевих романа чија је композиција "слободна и није изведена лењиром, заокрети у стварању сижера нису предвидљиви, појава или нестанак јунака мотивисани су искључиво конкретним ситуацијама, а не књижевном "конструкцијом". У центру сваког његовог романа један је јунак, дат у крупном плану, на чијем се понашању истражује централна идеја књиге..."³⁷

Како видимо, одједици Лалићевих размишљања, као и размишљања наших критичара о њему имају у руској књижевној јавности позитиван предзнак. Размишљања руских критичара о Лалићевој уметности и изразито су афирмативно усмерена. А није увек било тако. У време када су се у Совјетском Савезу сударала и укрштала различита естетска струјања и често супротстављена гледишта о књижевности и уметности појавио се 1959. године у шестом броју часописа "Иностранная литература" опширан чланак под насловом "В лабиринте модернизма. О некоторых тенденциях в современной югославской литературе" из пера В. Николина и Е. Рјабове.³⁸ У овом тексту се сурово нападају нове тенденције у југословенској књижевности са позиције естетичког и идеолошког система који је у Совјетском Савезу већ уједино био на удару нових развојних струјања. Замера се великом броју југословенских писаца што су пренели тежиште своје пажње "на интимну страну живота", што су се потпуно или делимично одрекли "приказивања друштвене стране живота", због чега је "ослабио епски принцип у роману". Они мисле да су се тиме сузиле границе овог жанра, "интересовање за живот маса, за крупне историјске процесе и догађаје скоро је ишчезло". Уместо правог романа, развио се жанр "лирског" романа, "који се своди на исповест једног јунака".

По мишљењу ово двоје аутора, једно од најкарактеристичнијих остварења модернистичког јунака, разочараног и опустошеног индивидуалисте, створио је у својем последњем роману Михаило Лалић (мисли се на "Лелејску гору"). За њих је Лалићева стваралачка еволуција "један од жалосних примера идејне деградације писца у атмосфери разочарања у прошлост и садашњост и панике пред будућношћу, који су ушли у књижевну моду." За њих је Михаило Лалић "велико име црногорске књижевности", у његовим првим делима и у роману "Свадба" "читалац је видео оне људе који су подигли народ на устанак против фашистичких завојевача и који су прихватили тешко ратно бреме да доведу своју борбу до краја." "У следећим романима - "Зло прољеће" и "Раскид" - револуционарна енергија слаби, замућују се чистота циља и вера у неопходност борбе". Они, дубоко разочарани, кажу да је у "Лелејској гори" "револуција неиспуњени и неостварени сан", народ је за Тајовића "заостала гомила, плашљива и жедна пле-

³⁷ На истом месту, 32.

³⁸ *Евђенија Ивановна Рјабова* (1924-1976) била је истакнути сарадник Института за славистику и балканистику Академије наука Совјетског Савеза, постигла је веома лепе резултате у проучавању књижевности народа Југославије, посебно словеначке књижевности. Ово је једини текст ове врсте у чијем је састављању учествовала.

на." Они "успут" примећују да је одлика "модерниста у приказивању народа" посебно истицање народне заосталости, да се та заосталост приказује као нешто фатално и несавладиво и да се у приказивању те заосталости "примењује грубо натуралистички поступак." Николин и Рјабова схватили су борбу Лада Тајовића са својим сумњама и колебањима као потпуно одсуство вере у будуће друштвене односе после победе револуције. Они су Тајовићевог Бавола схватили као "несавремен лик", а не као његовог двојника у њему самом. За њих је продирање у психологију човека у трагичним околностима "филозофија капитулације", "филозофија отпадништва", Лалић не "осуђује" и не "одбацује" ову филозофију и не "истиче ништа њој насупрот". Њих чуди што су "многи југословенски критичари" сматрали овакву Лалићеву позицију "потпуно природном."³⁹ Николин и Рјабова убрзо су напустили овакво поједностављено и упрошћено схватање књижевности и уметности.

г) *Моћући уишцаји и школа* коју је Лалић прошао за Русе било је, пре свега, занимљиво шта о томе сам наш писац каже. Часопис "Иностранная литература" у свом октобарском броју 1973. године преноси Лалићев разговор са сарадником "Политике" из једног септембарског броја поводом штампања романа "Ратна срећа" у подгоричком часопису "Стварање". У том разговору Лалић говори о великом делу прве двојице, у њему се пробудила жеља да и он напише о понечем о чему они нису писали. А кад је прочитао Крлежину "Хрватску рапсодију", схватио је да књижевност није бујица празних речи, већ позив на акцију. Лалић истиче да је његова школа социјална књижевност тридесетих година, која је проширила тематику у круг читалаца, и омогућила појаву већег броја нових писаца. Тада су се први пут чули гласови Коче Рацина, Мишка Крајца и Милета Клопчича. Он посебно подвлачи да су на њега утицали у периоду формирања Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, Стефан Митровић и Јанко Ђонович, с којима се и лично познавао. Поповић и Јовановић су организовали илегалне књижевне и уметничке кружоке које је и он посећивао и који су били његова најважнија школа.⁴⁰ Лалић је своје место видео међу својим саборцима Ђопићем, Кошем, Ђосићем и Куленовићем.

Јаковљева, Топер, Слуцки и Романенко истичу да је Лалић у себе упио велике епске традиције српског народа и да их осавременује и наставља својим делом. А Чедо Вуковић каже да у црногорској прози и у читавој књижевности Црне Горе "посебно место припада Михаилу Лалићу". "У историји црногорске књижевности истиче се магистрална линија, која иде од Његоша, преко Марка Миљанова до Лалића."⁴¹ Вуковић је тачно одредио Лалићево место у нашој књижевности, али је непотребно сузио корпус у који га уграђује.

³⁹ *Иностранная литература* 1959. 6, 184.

⁴⁰ *Иностранная литература*, 1973, 10, 286.

⁴¹ Владимир Огнев, "Народ шести народов". *Вопросы литературы* 1970, 10, 97.

Витомир Вулетић

ПРОИЗВЕДЕНИЯ МИХАИЛА ЛАЛИЧА НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В представляемой читательскому вниманию статье автор рассматривает две проблемы: *что из произведений Михаила Лалича переведено на русский язык и как русская литературная критика и публицистика отозвались на его произведения*. Первый рассказ Лалича появился на русском языке в 1955 году. В последующих тридцать лет опубликованы переводы 15 его рассказов и романы "Свадьба", "Лелейска гора", "Облава", "Разрыв", "Клок тьмы". В 1980 году в московском издательстве "Прогресс" опубликована отдельным изданием книга "Разрыв. Рассказы" в редакции и с предисловием Н. Яковлевой. В 1989 году в издании "Художественной литературы" опубликовано "Собрание сочинений в трёх томах" М. Лалича в тираже 75000 экземпляров каждый том. Произведения Лалича на русский язык переводили Т. Вирта, Т. Попова, Ю. Беляева, О. Кутасова, И. Дорба, В. Токарев, Л. Тоом, В. Корчагин, А. Романенко, И. Юферов, Р. Грецкая, А. Лазуткин. Переводчикам удалось воспроизвести на родном языке всё богатство лаличевского таланта.

Русская литературная критика и публицистика обратили особое внимание на тематику произведений Лалича, на соотношение социального, психологического и антропологического в его героях, на литературно-художественный метод его, на возможные влияния других писателей на Лалича и на его место в югославской литературе. О Лаличе писали Н. Яковлева, И. Радволина, П. Топер, А. Романенко.

